TARIXIY NOMLARNI QAYTARISH JARAYONI: JOY NOMLARI VA TARIXIY XOTIRA

Sayfullayeva Zebiniso Abdullajon qizi
Termez iqtisodiyot va servis universitetida tarix yo'nalishi 3 kurs talabasi
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.22920736

Annotatsiya. Mazkur maqolada tarixiy joy nomlarini qaytarish jarayonining ijtimoiy, madaniy va tarixiy ahamiyati tahlil qilinadi. Joy nomlari xalqning tarixiy xotirasi, milliy-madaniy qadriyatlari va hududiy o'zligini aks ettiruvchi muhim manbalardan biri hisoblanadi. Turli tarixiy davrlarda siyosiy, ma'muriy va ijtimoiy o'zgarishlar ta'sirida ko'plab geografik obyektlarning nomlari o'zgartirilgan. Mustaqillik sharoitida tarixiy nomlarni qayta tiklash jarayoni milliy tarixni qayta anglash, mahalliy toponimik merosni asrash va jamiyatning tarixiy xotirasini mustahkamlashning muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Maqolada toponimlarning tarixiy manba sifatidagi xususiyatlari, nomlarni o'zgartirishning tarixiy sabablari, tarixiy nomlarni qaytarishning huquqiy va ijtimoiy jihatlari hamda O'zbekiston tajribasining ayrim xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: tarixiy xotira, toponimika, joy nomlari, tarixiy nom, milliy o'zlik, geografik nomlar, madaniy meros, nomlash siyosati, toponimik meros.

Tarixiy xotira har qanday jamiyatning o'zligini anglashida muhim ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy-madaniy hodisalardan biridir. Xalqning tarixiy tajribasi nafaqat yozma manbalar, moddiy yodgorliklar va arxeologik topilmalarda, balki kundalik hayotda qo'llaniladigan joy nomlarida ham o'z aksini topadi. Shahar, qishloq, mahalla, ko'cha, daryo, tog', vodiy va boshqa geografik obyektlarning nomlari ma'lum hududning tabiiy sharoiti, etnik tarkibi, tarixiy voqealari, qadimiy kasb-hunarlari, mashhur shaxslari hamda mahalliy an'analari haqida ma'lumot berishi mumkin. Shu sababli toponimlarni oddiy geografik belgi sifatida emas, balki tarixiy-madaniy xotiraning muhim unsuri sifatida o'rganish zarur.

Toponimika fanining asosiy vazifalaridan biri geografik nomlarning kelib chiqishi, ma'nosi, tarixiy shakllari va vaqt davomida yuz bergan o'zgarishlarini tadqiq etishdan iboratdir. Geografik nomlar ko'pincha uzoq tarixiy davrlar davomida shakllanadi va ularning tarkibida o'tmishdagi ijtimoiy jarayonlarning izlari saqlanib qoladi. Shu jihatdan toponimlar tarixchi uchun yozma manbalarda qayd etilmagan yoki kam qayd etilgan ayrim tarixiy jarayonlarni o'rganishda qo'shimcha manba vazifasini bajarishi mumkin.[1]

Joy nomlarining tarixiy ahamiyati, avvalo, ularning muayyan hudud aholisi tomonidan avloddan avlodga yetkazilishi bilan bog'liq. Ayrim toponimlar bir necha asr davomida deyarli o'zgarmagan holda yashab kelishi mumkin. Bunday nomlarda qadimgi aholi guruhlari, urug'-qabilalar, kasb-hunarlar, tabiiy geografik xususiyatlar yoki tarixiy voqealarning izlari saqlanadi. Masalan, ayrim joy nomlarida qadimgi etnonimlar, suv obyektlarining eski nomlari yoki mahalliy xo'jalik faoliyatiga oid atamalar uchraydi. Shu sababli tarixiy nomlarning yo'qolishi ba'zan faqat nomning o'zgarishi emas, balki u bilan bog'liq bo'lgan tarixiy-ma'naviy qatlamning kundalik muomaladan chiqib ketishiga ham sabab bo'lishi mumkin. Tarix davomida geografik nomlarning o'zgarishi turli sabablar bilan yuz bergan. Siyosiy hokimiyat almashishi, yangi ma'muriy tizimning joriy etilishi, davlat siyosati,

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ideologik qarashlar, hududiy qayta tashkil etish va boshqa omillar joy nomlarining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatgan.

Ayniqsa, XX asrda ko'plab hududlarda geografik obyektlarga siyosiy va mafkuraviy mazmun yuklangan nomlar berilgan. Natijada mahalliy tarixiy an'analar bilan bog'liq bo'lgan ayrim toponimlar rasmiy muomaladan chiqarilgan yoki boshqa nomlar bilan almashtirilgan. Toponimik o'zgarishlarni faqat ma'muriy jarayon sifatida baholash yetarli emas. Chunki nomlar jamiyatning makon haqidagi tasavvurini shakllantiradi va qaysi tarixiy shaxslar, voqealar yoki qadriyatlar jamoat xotirasida saqlanishini ham bilvosita belgilaydi. Shu ma'noda joy nomlari tarixiy xotiraning makondagi ifodalaridan biri hisoblanadi. Tarixiy xotira tushunchasi jamiyatning o'tmish haqidagi tasavvurlari, xotiralari, ramzlari va tarixiy tajribani avlodlar o'rtasida uzatish mexanizmlarini qamrab oladi. Maurice Halbwachs tomonidan ishlab chiqilgan "ijtimoiy xotira" konsepsiyasida xotira individual hodisa bo'lish bilan birga ijtimoiy guruhlar va jamoalar tomonidan shakllantirilishi ham ta'kidlanadi.[2]

Joy nomlari ana shu ijtimoiy xotiraning makon bilan bog'langan shakllaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Chunki inson ma'lum hududda yashar ekan, u har kuni ko'cha, mahalla, qishloq yoki shahar nomlarini ishlatadi va shu orqali tarixiy-madaniy belgilarni kundalik nutqda takrorlaydi. Shu sababli tarixiy nomning qaytarilishi jamoaning o'z tarixiga munosabatini ifodalovchi ramziy jarayon sifatida ham qaralishi mumkin. O'zbekistonda mustaqillikdan keyingi davrda milliy tarix va madaniy merosni qayta o'rganish jarayoni kuchaydi. Bu jarayon toponimikaga ham ta'sir ko'rsatib, ayrim hududlarda tarixiy nomlarni tiklash, tarixiy shaxslar bilan bog'liq nomlarni qayta muomalaga kiritish va mahalliy toponimik merosni tartibga solish ishlari olib borilishiga zamin yaratdi. Bunday jarayonning muhim jihatlaridan biri shundan iboratki, tarixiy nomni qaytarish faqat eski nomni yangi nom bilan almashtirishdan iborat emas.

Unga tarixiy manbalarni o'rganish, mahalliy aholining xotirasi va an'analarini tahlil qilish, geografik obyektning tarixiy shakllarini aniqlash hamda nomning ilmiy asoslanganligini tekshirish kabi jarayonlar ham kiradi. O'zbekiston Respublikasining "Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida"gi Qonunida geografik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish bilan bog'liq huquqiy masalalar tartibga solingan.[3] Ushbu huquqiy mexanizm joy nomlarini tartibga solish jarayonining muayyan ilmiy, ma'muriy va huquqiy mezonlar asosida amalga oshirilishini nazarda tutadi. Tarixiy nomlarni qaytarishda ilmiy asoslanganlik masalasi alohida ahamiyatga ega. Chunki ayrim qadimiy nomlarning kelib chiqishi haqida turli qarashlar mavjud bo'lishi mumkin. Bir xil toponim turli tarixiy manbalarda turlicha izohlangan yoki vaqt davomida fonetik o'zgarishlarga uchragan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Shuning uchun tarixiy nomni tiklash jarayonida arxiv hujjatlari, eski xaritalar, yozma manbalar, arxeologik ma'lumotlar, lingvistik tahlil va mahalliy og'zaki tarix materiallaridan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv toponimik qarorlarning ilmiy asosini mustahkamlaydi. Mahalliy aholining fikri ham tarixiy nomlarni qaytarish jarayonida muhim omillardan biridir.

Chunki joy nomi faqat rasmiy hujjatda mavjud bo'lgan atama emas, balki odamlarning kundalik hayoti bilan chambarchas bog'liq ijtimoiy belgidir. Aholi orasida avloddan avlodga saqlanib kelayotgan nomlar ko'pincha rasmiy xaritalarda yoki hujjatlarda qayd etilmagan tarixiy ma'lumotlarni ham saqlashi mumkin. Shu sababli toponimik tadqiqotlarda mahalliy aholi vakillarining og'zaki xotiralari, mahalla tarixiga oid ma'lumotlar va eski avlod vakillarining esdaliklarini yozib olish qo'shimcha manba sifatida foydali bo'lishi mumkin. Biroq og'zaki tarix materiallari ham tanqidiy

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

tahlil qilinishi lozim, chunki individual xotira vaqt o'tishi bilan o'zgarishi yoki turli talqinlarga ega bo'lishi mumkin. Tarixiy nomlarni qaytarishning yana bir muhim jihati ta'lim bilan bog'liq.

O'quvchilarga o'z hududidagi ko'cha, mahalla, qishloq yoki tuman nomining kelib chiqishi haqida ma'lumot berish orqali tarix fanini mahalliy muhit bilan bog'lash mumkin. Masalan, o'quvchi yashayotgan mahalla nomining kelib chiqishini o'rganishi, eski xaritalarni zamonaviy xaritalar bilan solishtirishi, mahalliy tarixga oid ma'lumotlarni to'plashi va natijalarni kichik tadqiqot shaklida taqdim etishi mumkin. Bunday yondashuv o'quvchida tarixiy tafakkur, manbalar bilan ishlash, mahalliy tarixni anglash va o'z hududining madaniy merosiga e'tibor bilan qarash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan toponimika tarix ta'limining yordamchi yo'nalishlaridan biri sifatida ham katta imkoniyatlarga ega. Tarixiy nomlarni qaytarish jarayoni milliy o'zlik masalasi bilan ham bog'liq.

Milliy o'zlik faqat umumdavlat miqyosidagi tarixiy voqealar yoki mashhur shaxslar haqidagi bilimlar orqali emas, balki insonning o'z yashash joyi bilan bog'liq tarixni bilishi orqali ham shakllanadi. Mahalliy tarixni bilgan inson o'z hududining tarixiy taraqqiyotini umumiy milliy tarixning tarkibiy qismi sifatida anglay boshlaydi. Shu sababli tarixiy toponimlarni saqlash va o'rganish milliy tarixni hududiy darajada anglash imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq tarixiy nomlarni qaytarish jarayonida ehtiyotkorlik va ilmiy yondashuv zarur. Har qanday eski nom avtomatik ravishda qayta tiklanishi kerak degan qarash ilmiy mezonlarga to'g'ri kelmaydi. Ayrim tarixiy nomlarning mazmuni, kelib chiqishi yoki hozirgi ijtimoiy sharoitdagi qo'llanishi alohida tadqiqotni talab qilishi mumkin. Shuningdek, bir geografik obyekt tarix davomida bir nechta nomga ega bo'lgan bo'lishi mumkin. Bunday vaziyatda qaysi nomni tarixiy deb e'tirof etish masalasi manbalar, tarixiy davr va mahalliy an'analar asosida aniqlanishi lozim. Demak, tarixiy nomlarni qaytarish siyosiy yoki ma'muriy qaror bilangina cheklanmasdan, ilmiy tadqiqot va jamoatchilik muhokamasiga tayanishi maqsadga muvofiqdir. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi tarixiy toponimlarni saqlash va o'rganish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Zamonaviy geografik axborot tizimlari yordamida tarixiy va zamonaviy joy nomlarini bir xaritada ko'rsatish, vaqt davomida yuz bergan nom o'zgarishlarini tasvirlash hamda tarixiy xaritalarni raqamli formatda saqlash mumkin. Bunday elektron toponimik bazalar tadqiqotchilar, o'qituvchilar va talabalar uchun muhim ilmiy-ta'limiy resurs bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, geografik obyektlarning turli davrlardagi nomlarini bir-biri bilan taqqoslash orqali hududning siyosiy, ma'muriy va ijtimoiy tarixini yanada chuqurroq o'rganish mumkin. Tarixiy nomlarni qaytarish jarayonining madaniy merosni asrashdagi ahamiyati ham katta.

UNESCOning nomoddiy madaniy merosga oid yondashuvlarida avlodlar o'rtasida uzatiladigan bilim, ko'nikma va madaniy amaliyotlarning ahamiyati alohida qayd etiladi.[4] Joy nomlari o'z-o'zidan nomoddiy merosning barcha mezonlariga mos kelmasa-da, ularning ayrimlari mahalliy jamoalarning tarixiy xotirasi, og'zaki an'analari va madaniy o'ziga xosligi bilan chambarchas bog'langan bo'lishi mumkin. Shu sababli tarixiy toponimlarni hujjatlashtirish va ilmiy o'rganish hududiy madaniy merosni saqlashning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Tarixiy nomlarning qaytarilishi shahar va qishloqlarning madaniy qiyofasini ham boyitadi. Ko'cha yoki mahalla nomining kelib chiqishi haqida axborot taxtachalari, QR-kodlar, elektron xaritalar va raqamli ma'lumotlar bazalarini yaratish orqali aholining tarixiy bilimini oshirish mumkin. Masalan, ma'lum bir ko'cha nomi tarixiy shaxs bilan bog'liq bo'lsa, uning hayoti va faoliyati haqida qisqa ma'lumot beruvchi QR-kod joylashtirilishi mumkin. Natijada oddiy geografik nom ta'limiy va ma'rifiy resursga aylanadi. Bunday yondashuv tarixiy xotirani faqat muzey yoki darslik doirasida emas, balki kundalik shahar makonida ham namoyon qilish imkonini beradi. Xulosa qilib aytganda, tarixiy nomlarni

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

qaytarish jarayoni joy nomlarini ma'muriy jihatdan yangilashdan ko'ra kengroq mazmunga ega bo'lgan tarixiy-madaniy hodisadir.

Joy nomlari xalqning tarixiy xotirasini, mahalliy madaniy an'analarini va hududiy o'zligini aks ettiruvchi muhim belgilar sifatida namoyon bo'ladi. Ularni ilmiy asosda o'rganish, tarixiy manbalar bilan solishtirish, zarur hollarda tarixiy shakllarini qayta tiklash va yosh avlodga mazmunini tushuntirish jamiyatning tarixiy ongini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, tarixiy nomlarni qaytarish jarayonida ilmiy dalillarga, amaldagi qonunchilikka, mahalliy jamoatchilik fikriga va tarixiy manbalarning xolis tahliliga tayanish muhimdir. Zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanish esa tarixiy toponimlarni hujjatlashtirish, ularning o'zgarish tarixini ko'rsatish va keng jamoatchilikka yetkazish imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Natijada tarixiy nomlar faqat xarita yoki manzilni bildiruvchi belgilar emas, balki jamiyatning o'tmishi bilan bugungi kunini bog'lab turuvchi muhim tarixiy xotira vositasiga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. Superanskaya A. V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. Moskva: Nauka, 1973.
2. Halbwachs M. On Collective Memory. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
3. O'zbekiston Respublikasi. Geografik obyektlarning nomlari to'g'risidagi Qonun.
4. UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris, 2003.
5. Smith A. D. The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell, 1986.
6. Azaryahu M. The Power of Commemorative Street Names. Environment and Planning D: Society and Space, 1996.
7. Rose-Redwood R., Alderman D., Azaryahu M. Geographies of the Street Name: Current Approaches and Future Directions. Routledge.
8. Tashkent ensiklopediyasi. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.
9. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Toponimika va geografik nomlarga oid maqolalar. Toshkent.
10. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. Toshkent: O'qituvchi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.